

LITTERATUR: (1) 488i 2,252; (2) 466b 140 (Bogø); (3) 783b; (4) 488g 3,318f; (5) 488i 2,206; 499 15; 466b 63.

GÅDER, TALEMÅDER OG SLANG

Hvad er det, man hverken kan spise eller drikke og dog smager de fleste herrer godt? – Man koger det ikke, man steger det ikke, man spiser det ikke, man drikker det ikke, og dog smager det mange godt; hverken for smag eller tørst, men for lyst; hvad er det, en mand kan bære på loftet, men ti mænd ikke ned igen? (tobaksrøgen). Et rødt hul med hår omkring, hvor herrene stikker den stive ind (skægget mund med pibe eller cigar) (1).

Snak og tobak er tidsfordriv (2); at låne pibe og tigge tobak er der intet at tabe på; tobak og salt er det synd at spille, for fuglene pikker det ikke op (3).

Han spinder den rene tobak = lyver; han spinder tobak = sidder i fængsel, eller om soldat, der ligger krum; den, som ryger tobak, lugter som et svin, og den, der snuser, ser ud som et svin – den, der skrår, er et svin (4). Ikke en pibe tobak værd (Ludvig Holberg, *Den vægelsindede*, 1723), tobak for en skilling; han er ikke større end tobak for en skilling – udtrykket vistnok brugt første gang af Søren Kierkegaard o. 1850, dernæst af Holger Drachmann 1881 (5).

I jyske hedeegne kunne en vejlængde på forespørgsel angives som »Der er en pibe tobak og to store skrårer« (6).

Cigaretten kaldes bl.a. ligkistesøm, karbol- eller bøstang, høpind, skattebillet med fyld, knaldhætte, lungetorpedo, smøg; cigaren: patte (1834), planke, rygetræ (o. 1900), kanonslag, stinke-, kvalme-, røg-, hø- eller osepind, læderpibe, riskost (flosset cigar); dårlig tobak: hø, rævelort, bondepul, studefis (Sjælland), tang, senge- eller byghalm, sidste høst fra Søndermarken, Dannemarre langhalm (Lolland), Postmosehø (Næstvedegnen), Kristrup enghø (Randers), Cuba de Kvalma, Flor fina de Madras. – Snus er næsekvavit og -hakkelse (o. 1700), trynemel (1841 ff), negermel, kul, livsvækker; skrårer er en svekke, en bid skrår en tollerist (ældre navn til artillerist) (7).

Tiåret 1911–20 nævnes tobak 67 gange i 185 danske digteres poesi (8).

LITTERATUR: (1) 830 9,94; 488n 135,274,289; (2) 586 2,1848,314; 488d 306; (3) 488d 315,344; (4) 488d 353f,620; (5) 690 24,76f; 984 283; (6) 488r 40; (7) 85 91f, 85b 73f, 85c 102f; (8) 665k.

Cigarsælger på Kastelvolden. Maleri af Christen Købke.

Alrune, *Mandragora*

Af de tre arter vildtvoksende omkring Middelhavet, især i Italien, Grækenland og Lilleasien, er *Mandragora officinarum* den mest udbredte. Fra en tyk og ofte dybt kløftet, indtil 60 cm lang rod udgår en tæt roset af ovale eller lancetformede blade, de langstilkede blomster er gulgrønne, bærrerne runde og gullige. Hele planten er meget giftig.

Alrune 1534ff (alrwn) fra tysk alraun, -raun beslægtet med gotisk runa 'hemmelighed', også navn til et mystisk væsen, en spåkvinde, i romansk digtning kaldes heks og sandsigerske ofte alrune; ordet er omdannet til adlrune. Man skelnede tidligere mellem han- og hunalrune.

Dukkeurt (dockyr) 1535, 1600-t i oversættelse af 1. Mosebog 30,14–16. *Sabro* 1520, 1596, måske til sabbe = gøre sig beruset o: roden lagt i vin gjorde denne hurtigt berusende.

Dragedukke 1663, o. 1700, om den tildannede (menneskelignende) rod, vel omtydet af slægtsnavnet *Mandragora* (måske af græsk mandra 'kvægstald' og agora 'samlingssted', fordi planten ofte gror ved kvægfølde) sammenholdt med at drage (trække) noget til sig. *Galgemand* 1700-t ff og *arnesynderblomst* 1883; roden skulle helst opgraves på galgebakke under liget af en arm (stakkels) synder. *Tryllerod* 1906–24, *mestermansrod* (=bøddel-).

Scene fra galgebakken tegnet af Niels Skovgård i »Udvalgte sønderjydske folkesagn«, 1919.

LITTERATUR: 689 2,23f; 159 1930,63,65f; 690 1, 100 og 6,624f; 288 jf. 637 1925,13.

TALISMAN

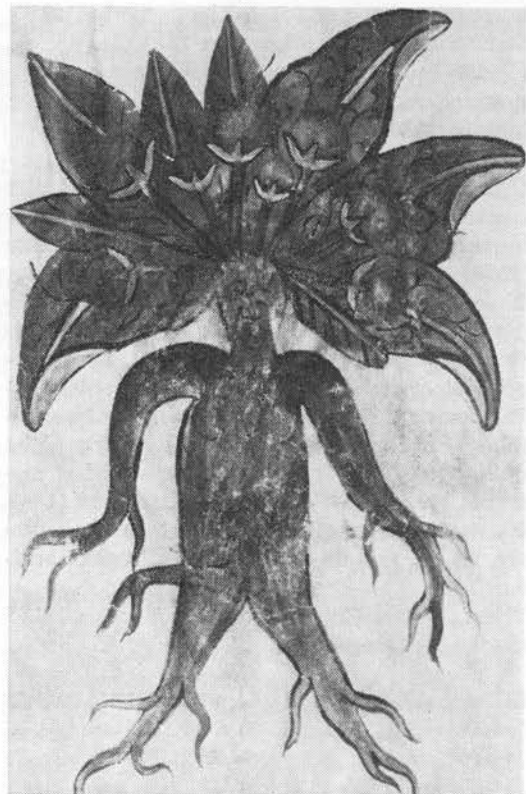
Alrunen er ikke vildtvoksende og har næppe været dyrket i Danmark; den »menneskelignende« rod blev bragt hertil sydfra, sandsynligvis af håndværkssvende og sigøjnere (1). Det var »en genstand, der lignede et lille menneske, en alunerod, som en sigøjnerkvinde havde solgt ham« P. Fr. Rist (2). En metalstøber på Frederiksdal jernværk ejede en alrune (1666) og 1681 blev et eksemplar set af en franskmænd i kongens kunstkammer (3). Man mente, at urten groede frem af hængt tyvs urin under galgen, og en hund skulle rykke den op, dyret mistede da livet, selv skulle man stoppe bomuld, voks etc. i ørene, thi hørte man plantens frygtelige skrig, måtte man dø; med roden gjordes underlige gerninger (Peder Syv, d. 1702, med henvisning til Plinius; 4). Nogle mente, at dette væsen var fremvokset af ejerens blod (5).

I og blandet med anden overtro blev alrunen opfattet som et mystisk væsen – en levende dragedukke, nisse, trolld, trolkvinde, bjergmand, drage, »spiritus«, spiritusunge, mønt, der kunne drage (trække) alt til ejeren og sørge for hans velstand. Dragedukken skulle nytårsmorgen have besked om, hvad den skulle skaffe til huset hele året (5). Når en ting pludselig var borte, sagde man i Jylland »dragedukken har nok taget det« og spyttede afværgende i sin pung (6). Under forskellige navne blev alrunen af folk, som påstod at have set den, sammenlignet med en skabet rotteunge, grå fisk, tudse, lille hvid

eller sort orm med rødt hoved eller en skarnbasse.

Rige folk fortrylles, de lukker gemmerne af og lokkes af Dragedukken (Peder Syv 1663; 3); den »er efter gemen [jævn] mands tanke en lille dukke af ben eller alrune, som rører og bevæger sig, hvilken drager penge andetsteds fra« (o. 1700; 7), er søn af en heksemester og drager altid penge til sin mor (Ludvig Holberg, Hekseri 1731). Om folk, der på tilsyneladende uforklarlig måde kom til rigdom, sagde man halvt i spøg: han har nok en dragedukke – men uden at forbinde noget med ordet (o. 1880; 8). Om fisker, der fangede flere laks end alle andre, blev sagt: man skulle tro, at han havde dragedukken (Ringkøbing; 5). Med dens hjælp kunne man drage alt held fra naboerne og selv blive rig; nogle sagde, at mens gårdmændene blev hjulpet af nissen, havde husmændene dragedukken (Falster, Lolland o. 1850; 9). Visse folk ejede en dragedukke, og de savnede aldrig penge, det gjaldt bl.a. ridefogeden i Ry mølle og herremann-

Koloreret gengivelse af alrune. Ukendt håndskrift. Medicinsk historisk Museum.

den på Strårup ved Kolding, hans dragedukke lignede et lille levende menneske og lå i en æske i dragkisten, den kunne rejse sig op og se på folk; en rig gårdmand havde dragedukken i en æske i et hjørneskab og i lommen altid nøglen bundet til sin pengepung; den gamle og meget rige Rasmus Kræmmer i Viemose SSjælland ejede en ganske lille dragedukke, hver gang han lukkede dens æske i et hængeskab op, sad den med en skilling i munden (10). Andre kunne på den måde skaffe sig op til 5 dalere om dagen (11). Gik man ved midnat tre gange i fandens navn omkring kirkegård, mødte man én, som spurgte, om man ville have en vekseldaler eller dragedukke; mønten var mere sikker, men dukken gav mest (Sundeved; 10). En kone på NFyn kom forbi en markedsplads og fik øje på en lille sød dukke i en æske, da hun løftede dukken, lå en ny femdaler-seddel under den – det måtte altså være en »spiritus« og konen gik forskrækket videre; men da hun kom hjem, stod æsken med dukken på bordet (11). – Dragedukken nævnes af bl.a. Johan Herman Wessel (Lykken bedre end forstanden, 1776) og N. F. S. Grundtvig (Danskeren 1, 1848, 381).

En alrune kunne også hjælpe folk til at få børn (VSjælland; 12). Anbragt ved øret fortalte en »spiritus« sin ejer, hvor han kunne handle mest fordelagtigt; flere bønder hørte gennem deres *spiritus* ved Ry å, hvad man sagde i Havgård (11). Gammel kone – »heks« – ved Vorgård truede ridefogeden til at bekende, at en anden end hendes søn havde slået ham, idet hun fremviste en dragedukke og råbte: Riv ham og slid ham inden tolv timer! (13). – Har man mistanke om, at en kone er heks, anbringes hun på stol med alrune under sædet, heksen sidder da og vrider og vrikker (14).

Med en dragedukke skjult under tøjet kunne man vende alle pighjerter mod sig (o. 1760; 15), »du har dragedukker på mig« = du kan holde mig fast (16); pige, der pyntede sig letfærdigt for at tiltrække sig karlenes opmærksomhed, blev også kaldt en dragedukke (5). Omvendt hed det, at de alruner, som iflg. sagnet groede omkring en stor langdysse – »Alrunes Grav« – på Alrø i Horsens fjord, var lægedom for Amors pileskud (17).

En dragedukke skulle have spyt hver dag (18). Ejeren af en dragedukke, der daglig gav ham 24 skilling, blev efterhånden meget mager og folk forklarede det med, at dukken for at give penge tærede på hans blod (Ringe Fyn; 10), en anden fynbo fik en *spiritus* af fanden, den lå og vred sig i en vatforet æske og gav ham hver morgen

to mark, men ejeren skulle fodre den med sit blod, og hvor den sugede kom ikke blod igen, så tilsidst måtte han dø og tilhørte nu fanden – »han ved bestemt, hvornår det skal ske« (13).

Sognefogedens kone i Ingstrup havde altid held med mælk og fløde takket være »en bitte mand på størrelse med en tommelfinger«; indsvøbt i mange lag silke lå han i en lille æske, og ingen andre end konen måtte se til ham. Men mange andre kvinder ejede en sådan tingest, og »det var naturligvis fanden selv, for beholdt nogen ham i ni år, skulle de tilhøre ham efter døden, af den grund flyttede han jævnlige fra én kvinde til en anden«. – »Der har altid været folk nok, som ville være rige på en bekvem måde, hvorfor fanden ikke havde svært ved at blive af med dukken, især når man ikke forlangte mere end at komme til at eje hver tiende mand, som havde dragedukken, dersom han ikke kunne få én frivilligt til at overtage den, men besad han den ved sin død, skulle han høre den slemme til. Det skal derfor ikke være let i vore dage [o. 1890] at blive af med en dragedukke, da enhver er bange for at være den tiende ejer«. Ejeren af en *spiritus* stod i ledtog med fanden og kunne ikke slippe af med den uden at sælge den; givet eller kastet bort kom den straks tilbage. En mand kastede den forgæves i Lyng sø (19), en datter ville ikke overtage faderens alrune og så lagde man den i moderens kiste, men hun blev ulykkelig gift (VLolland; 18).

Anders Nicolajsen på Koster (Møn) var velhavende; der blev sagt, at han havde købt en »nisse«, »en sådan skulle betales med en mindre og mindre sum for hvert år, købekontrakten blev underskrevet med blod fra højre hånds lillefinger. Men hvis husbonden døde, inden han igen havde fået solgt nissen, så var han i djævelens magt«. Iflg. overtroen bar nissen lige så meget fra som til stedet (o. 1825; 20).

En mand på Fyn havde en *galgemand*, som han gav ½ skilling for; den lå i en flaske og skaffede ham alle de penge han forlangte, men bragte dog ingen lykke. Ved salg skal han have mindre for den, end han selv gav, og kan man på denne måde ikke slippe af med den, tilhører man fanden. Endelig fandt han et menneske, som ville købe galgemanden – manden havde i udlandet fundet en mønt mindre end ½ skilling (21).

»Folketroen har ophobet rædsler omkring denne urt, gjort den til et mesterværk af makaber fantasi« *Christian Elling* (22), og det dramatiske stof inspirerede mange digtere:

Saftig alrune · borer med gift spaltet sin rod · menneskekroppen lig · i din grund *Adam Oeh-*

lenschläger, Stærkodder (1812). En alrune udklædt som dukke er det mystiske midtpunkt for overnaturlig hændelse i B. S. Ingemann's eventyr »De underjordiske« (1820). Det allerførste H. C. Andersen fik trykt – »Røverne i Vissenberg« (Harpen 3, 1822 nr. 32) – har denne dialog:

– Hvorledes ser alrunen ud?

– Den ligner, · men i det mindre, kroppen af et lille · utyske; thi da den er spaltet, ser · det ud som om den havde tvende ben. · Den bringer jordisk lykke, alt, hvad man · vil ønske sig. Kort sagt, den er så god · som en af de såkaldte galgemænd, · det gør den samme nytte.

Albert Dam, Alrune (novelle) (23); Thit Jensen, Valdemar Atterdag 2 (1940), 150.

Dens blade ligner et søgrønt hår,
og bløde fingre dens grene.

Så lønlige skrifttegn bærer dens rod,
ej mange de runer råde;
men blomstersaften er rød som blod
og løser hver hemmelig gåde.

— — —

Man siger, at Gud på skabningens dag
den planted i kvindens hjerte;
thi røber den hjertets lønligste slag,
men dulmer den dybeste smerte.

Vilhelm Bergsøe, Alrunen (24).

O dunkle urt Alrune, o blomst fra galgeskygge!
· Jeg kvæles af din duft. . . *Johannes Jørgensen*
(25). Se her, en rod som en galgemand, · en al-
rune; véd du, den bringer · til sin ejermand mod
og frugtbarheds kraft, · skønt krum som en ty-
vefinger *Poul Ørum* (26). Hans runkne brune
ansigt · furet og læderagtigt, som det vendte ·
med hvide tænder mod den hvide måne · lignede
alrunens vildt forrevne trolddor *Gert Lund* (27).
Dejlig er *du*, min veninde, · alrunerne dufter
når du går *David Stranger* (28).

Da planten ikke gror nord for Alperne og dens
(rodens) udseende således var ukendt for de fle-
ste, blev solgt mange forfalskninger – lignende
og/eller tildannede rødder af bl.a. galdebær (bd.
3, 254), gladiolus og sejrsløg (*Allium victorialis*).
Anatomen Thomas Bartholin advarer 1657 mod
denne sikkert udbredte svindel (29). En »alru-
ne«, som o. 1650 med post kom fra Hamburg
til salg i København, viste sig at være en indtør-
ret tudse med egerod som hoved (30).

LITTERATUR: (1) 590 1,1948,150; (2) 773b 65;
(3) 159 1930,64f; 488i 6.1,393 sml. 891 152; (4) 488i

6.1,393 sml. 4 1929,282; (5) 310 2,1857,146,152 (N-
Jyll.); 228e 1,198,278 sml. 488j 6,92f og 488i 3,1031;
(6) 499b 152; 488i 6.1,229; 228e 1,198; 614 285 (Sun-
deved); (7) 613 D101; 854 10,1941,95; (8) 488i 6.1,
231; (9) 310 2,1857,42,84; 488j 6,92; (10) 488i 6.1,
230f, (11) 488i 6.1.,234; (12) 161 1906/23; (13) 488i
6.1,232,235; (14) 328f 1,38; (15) 690 3,905; (16) 488d
38; (17) 844 9/2 1930; (18) 488j 6,92f; (19) 488i 6.1,
233–35 sml. 308b 147 (Øverup Falst.); (20) 631
29/12 1950; (21) 466b 209f; (22) 213 147; (23) 137
61–82; (24) 63b 21; (25) 463d 9; (26) 994 34; (27)
560 9; (28) 866 10f; (29) 124 bibl. 15; (30) 159 1930,
64.

LÆGEMIDLER

Alrunen anføres i apotekertaksten 1672 (1). Vin-
afkog stiller smerter ved operation og giver søvn
derefter (1520), destilleret vand af alrune druk-
ket og gnedet på tindingerne virker søvndyssende
(1534), planten indgår i smertestillende salve
(1577) (2). Er roden kogt i vinen, gør den hur-
tigt berusende (3). Man skal i Øjylland have
brugt alrune mod hovedpine (4).

Den knuste rod koges med byg og indgives mod
svinedød (slutningen af 1500-t; 5). Roden blan-
des i salve for husdyrs skab (1729); anvendt
mod sygdom hos kvæget (slutningen 1600-t) og
hestens kværke (6).

LITTERATUR: (1) 992 1956–57,40,44; (2) 288 jf.
637 1925,13; Henrik Smid, Om urtevand 1534,134;
(3) 488i 6.1,67; (4) 161 1906/23:2214; (5) 665i jf. 637
1925,13, sml. 83 311; (6) 83 47,125,213.

Kongelys, *Verbascum*

Høje toårige vækster med bladrosen det første
år og i andet med en lang opret blomsterstand.
FILTBLEDET KONGELYS, *Verbascum thapsus*, er i
de fleste egne hyppig på tørre marker, skrænter
og ved veje, den bliver 30–120 cm høj, er tæt be-
håret og har i juli–august gule tragtformede, vel-
lugtende blomster. Den lignende, men mere ro-
buste ULDBLEDET KONGELYS, *Verbascum thapsi-
forme*, dækket af en grålig uldagtig filt har flade
og næsten dobbelt så store blomster; alm. på
Sjælland, MØRK KONGELYS, *Verbascum nigrum*,
er i det hele mindre, de gule blomster med fem
violette pletter sidder i lang tynd klase; temme-
lig alm. ved gårde og veje.

De to første arter (og andre) har længe været
dyrket som prydblplanter (1). Frøene har en me-
get langvarig spireevne, efter arkæologiske ud-